પ્રવચન નં. ૧ ગાથા-૧, ૨ મંગળવાર, જ્યેષ્ઠ સુદ ૫, તા. ૦૯-૦૬-૧૯૭૦

ભગવાનના માર્ગમાં વિચ્છેદ ન થાય એવા અનેક ગ્રંથો આચાર્યોએ કર્યા. **'ઉનમેં દિગમ્બર સમ્પ્રદાય મૂલસંઘ નન્દિ આમ્નાય સરસ્વતીગચ્છમેં શ્રી કુન્દકુન્દ મુનિ હુએ ઔર ઉન્હોંને પાહુડગ્રન્થોં કી રચના કી. ઉન્હેં સંસ્કૃત ભાષા મેં પ્રાભૃત કહતે હૈં ઔર વે પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ હૈં.'** ગાથા પ્રાકૃત છે. **'કાલ દોષસે જીવોંકી બુદ્ધિ મન્દ હોતી હૈ...'** કાળદોષને કારણે જીવની બુદ્ધિ થોડી છે **'જિસસે વે અર્થ નહીં સમજ સકતે;...'** એથી એનો અર્થ સમજમાં આવતો નથી. **'ઈસલિયે દેશભાષામય વચનિકા હોગી તો સબ પઢેંગે...'** ચાલતી ભાષામાં હોય તો બધા વાંચે. **'ઔર અર્થ સમજેંગે તથા શ્રદ્ધાન દૃઢ હોગા–'** સાચું સમજે તો દૃઢ શ્રદ્ધા થાય. **'ઐસા પ્રયોજન વિચાર કર વચનિકા લિખ રહે હૈં,...'** એ પ્રયોજન વિચારીને વચનિકા લખાય છે. **'અન્ય કોઈ ખ્યાતિ, પ્રસિદ્ધિ-બડાઈ યા લાભકા પ્રયોજન નહીં હૈ.'** એમ વચનીકાકાર કહે છે.

'ઈસલિયે હે ભવ્ય જીવો! ઈસે પઢકર,...' અર્થ સમજી **'અર્થ સમજકર, ચિત્તમેં ધારણ કરકે યથાર્થ મતકે બાહ્યલિંગ...'** બે વાત ઉપર વજન છે. વીતરાગમાર્ગનું મુનિનું બાહ્ય લિંગ નગ્ન હોય છે અને તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવી. **'એવં તત્ત્વાર્થકા શ્રદ્ધાન દૃઢ કરના. ઈસમેં કુછ બુદ્ધિ કી મંદતાસે...'** બુદ્ધિની મંદતાથી **'પ્રમાદકે વશ અન્યથા અર્થ લિખ દૂં...'** અન્યથા કોઈ (બીજો અર્થ) લખાય જાય **'તો અધિક બુદ્ધિમાન મૂલગ્રન્થકો દેખકર, શુદ્ધ કરકે પઢેં ઔર મુઝે અલ્પબુદ્ધિ જાનકર**

ક્ષમા કરેં.' લ્યો. આ હિન્દી ભાષા બહુ સહેલી છે.

હવે દોહા.

बंदूं श्री अरिहंतकूं मन वच तन इकतान।
मिथ्याभाव निवारिकैं करैं सु दर्शन ज्ञान।।

શ્રી અરિહંત ભગવાનને મન, વચન અને તનની એકતાથી વંદન કરું છું. મિથ્યાભાવ નિવારીને (એટલે) અજ્ઞાન આદિ મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને **'करैं सु दर्शन ज्ञान।'** સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન કરે એ માટે આ વચનીકા હું લખું છું.

'અબ ગ્રન્થકર્તા શ્રી કુંદાકુંદાચાર્ય ગ્રંથકે આદિ મેં ગ્રન્થકી ઉત્પત્તિ...' ગ્રંથની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ? **'ઉસકે જ્ઞાનકા કારણ જો પરમ્પરા ગુરુકા પ્રવાહ ઉસે મંગલકે હેતુ નમસ્કાર કરતે હૈં :-'** લ્યો. હવે કુંદકુંદાચાર્ય પોતે નમસ્કાર કરે છે.

काऊण णमुक्कारं जिणवरवसहस्स वड्ढमाणस्स।
दंसणमग्गं वोच्छामि जहाकम्मं समासेण।।१।।

આ પહેલી ગાથા છે.

'ઇસકા દેશભાષામય અર્થ :- આચાર્ય કહતે હૈં કિ મૈં જિનવર વૃષભ ઐસે જો આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ તથા અંતિમ તીર્થંકર વર્દ્ધમાન, ઉન્હેં નમસ્કાર કરકે...' પહેલા અને છેલ્લા બન્ને આવી ગયા. 'ઋષભદેવ' ભગવાન અને 'વર્ધમાન'. તીર્થંકર. **'દર્શન અર્થાત્ મતકા જો માર્ગ હૈ ઉસે યથાનુક્રમ સંક્ષેપમેં કહૂઁગા.'** મત એટલે દર્શન. દર્શન એને કહેવાય કે મુનિનું બાહ્ય નગ્નપણું અને અંતરમાં વીતરાગી દશા એને અહીંયાં મત અને દર્શન કહેવામાં આવ્યું છે. **'યથાનુક્રમ સંક્ષેપમેં કહૂઁગા.'**

'ભાવાર્થ :- યહાં 'જિનવર ઋષભ' વિશેષણ હૈ;...' એનો એવો અર્થ છે **'જિન શબ્દ હૈ ઉસકા અર્થ ઐસા હૈ કિ - જો કર્મશત્રુકો જીતે સો જિન.'** કર્મશત્રુને જીતે તે જિન. **'વહાં સમ્યગ્દષ્ટિ અવ્રતીસે લેકર કર્મ કી ગુણશ્રેણીરૂપ નિર્જરા કરનેવાલે સભી જિન હૈ...'** લ્યો. સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડીને ગુણશ્રેણીરૂપ નિર્જરા કરનારા બધા ચોથા ગુણસ્થાનવાળાને પણ જિન કહેવામાં આવે છે. લ્યો. સમ્યગ્દષ્ટિની કોઈ ગણતરી નથી. ચારિત્ર હોય તો ..? કહે છે ને? અહીં તો કહે સમ્યગ્દષ્ટિથી જિન કહેવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ :- ચારિત્ર અંશે...

ઉત્તર :- એ જુદી વાત છે. પણ મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે. વંદન કરનાર લાયક છે. આવે છે કે નહિ? ... 'છ ઢાળા'માં આવે છે કે નહિ? 'લેશ ન સંયમ પણ સુરનાથ જજે હૈ.' આવે છે? જજે હૈ ઇન્દ્રો જેને પૂજે છે. અહીં તો ચારિત્રની ... વીતરાગી નિર્ગ્રંથ દશા એ તો અલૌકિક વાત છે. સમજાય છે કાંઈ? એને હિસાબે સમ્યગ્દષ્ટિ તો હલકા છે. પણ અહીં તો

સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકા, અનંતકાળથી નહિ પ્રગટેલું એવું સ્વરૂપનું ભાન, અનુભવ એ અલૌકિક ચીજ છે. માર્ગ જ્યાંથી શરૂ થાય ત્યાંથી જિન કહેવામાં આવ્યા છે.

'સમ્યગ્દષ્ટિ અવ્રતીસે લેકર કર્મ કી ગુણશ્રેણીરૂપ નિર્જરા કરનેવાલે સભી જિન હૈ ઉનમેં વર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ. ઇસ પ્રકાર...' જિનવર નામ ગણધર. જિનમાં પણ વર નામ પ્રધાન ગણધર **'આદિ મુનિયોંકો જિનવર કહા જાતા હૈ;...'** લ્યો. ગણધરને જિનવર કહ્યા. **'ઉનમેં વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન ઐસે ભગવાન તીર્થંકર પરમદેવ હૈં.'** ત્રણ બોલ લીધા. 'દ્રવ્યસંગ્રહ'માં શરૂઆતમાં આવે છે ને? 'દ્રવ્યસંગ્રહ'માં આવે છે. **'ઉનમેં પ્રથમ તો શ્રી ઋષભદેવ હુએ ઔર ઇસ પંચમકાલકે પ્રારંભ તથા ચતુર્થકાલકે અંતમેં અન્તિમ તીર્થંકર શ્રી વર્દ્ધમાનસ્વામી હુએ હૈં. વે સમસ્ત તીર્થંકર જિનવર વૃષભ હુએ હૈં...'** લ્યો. બીજો અર્થ કહ્યો. જિનવર એ તો સર્વ તીર્થંકરને જિનવર વૃષભ કહેવામાં આવે છે. **'ઉન્હેં નમસ્કાર હુઆ. વહાં 'વર્દ્ધમાન' ઐસા વિશેષણ સભીકે લિયે જાનના;...'** ઋષભદેવ .. આત્મા એ બધા વર્ધમાન ભગવાન બધા ઋષભદેવ કહેવાય.

'ક્યોંકિ સભી અંતરંગ એવં બાહ્ય લક્ષ્મીસે વર્દ્ધમાન હૈ.' સર્વ તીર્થંકરો અંતર લક્ષ્મી કેવળજ્ઞાનાદિ, બાહ્ય લક્ષ્મી સમવસરણ આદિ. (એનાથી) વર્ધમાન છે. **'અથવા જિનવર વૃષભ શબ્દસે તો આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવકો ઔર વર્ધમાન શબ્દસે અન્તિમ તીર્થંકરકો જાનના. ઇસ પ્રકાર આદિ ઔર અંતકે તીર્થંકરોકો નમસ્કાર કરને સે મધ્યકે તીર્થંકરોકો ભી સામર્થ્યસે નમસ્કાર જાનના.'** મધ્યમાં બધા બાવીસ તીર્થંકરને પણ નમસ્કાર થઈ ગયા. **'તીર્થંકર સર્વજ્ઞ વીતરાગકો તો પરમગુરુ કહતે હૈં ઔર ઉનકી પરિપાટીમેં ચલે આ રહે ગૌતમાદિ મુનિયોંકો જિનવર ઋષભ વિશેષણ દિયા ઉન્હેં અપર ગુરુ કહતે હૈં;...'** પર અને અપર ગુરુ આવે છે ક્યાંય? એય..! પર-અપર ગુરુ આવે છે કે નહિ ક્યાંય? 'સમયસાર'ની પાંચમી ગાથા. યાદ ન રહે ને પણ.

'ઇસપ્રકાર પરાપર ગુરુઓંકા પ્રવાહ જાનના.' પર સર્વજ્ઞથી માંડીને અપર જે ગૌતમ આદિ મુનિ પોતાના ગણધર ગુરુ થઈ ગયા. **'ગુરુઓંકા પ્રવાહ...'** અનાદિ માર્ગ ચાલ્યો આવે છે, કહે છે. **'વે શાસ્ત્રકી ઉત્પત્તિ...'** એનાથી શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. **'તથા જ્ઞાનકે કારણ હૈં.'** આ ત્રણને **'ગ્રન્થકે આદિમેં નમસ્કાર કિયા.'** લ્યો. શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિના કારણ છે અને જ્ઞાનનું કારણ છે. શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ પણ મુનિઓથી થઈ છે અને જ્ઞાનનું પણ કારણ છે. આ કારણે તેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે.

अब, धर्मका मूल दर्शन है, इसलिये जो दर्शनसे रहित हो उसकी वंदना नहीं करना चाहिये - ऐसा कहते हैं :-

ગાથા-૨

दंसणमूलो धम्मो उवइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं ।
तं सोऊण सकण्णे दंसणहीणो ण वंदिब्बो ।।२ ।।

दर्शनमूलो धर्मः उपदिष्टः जिनवरैः शिष्याणाम् ।
तं श्रुत्वा स्वकर्णे दर्शनहीनो न वन्दितव्यः ।।२ ।।

રે ! ધર્મ દર્શનમૂલ ઉપદેશ્યો જિનોએ શિષ્યને,
તે ધર્મ નિજ કર્ણે સુણી દર્શનરહિત નહિ વંદ્ય છે. ૨.

अर्थ :- जिनवर जो सर्वज्ञदेव हैं उन्होंने शिष्य जो गणधर आदिकको धर्मका उपदेश दिया है; कैसा उपदेश दिया है ? - कि दर्शन जिसका मूल है । मूल कहाँ होता है कि -जैसे मन्दिर के नींव और वृक्षके जड़ होती है उसी प्रकार धर्मका मूल दर्शन है। इसलिये आचार्य उपदेश देते हैं कि - हे सकर्ण अर्थात् सत्पुरुषो ! सर्वज्ञके कहे हुए उस दर्शनमूलरूप धर्मको अपने कानोंसे सुनकर जो दर्शनसे रहित हैं वे वंदन योग्य नहीं है; इसलिये दर्शनहीनकी वंदना मत करो। जिसके दर्शन नहीं है उसके धर्म भी नहीं है; क्योंकि मूल रहित वृक्षके स्कंध, शाखा, पुष्प, फलादिक कहाँसे होंगे ? इसलिये यह उपदेश है कि - जिसके धर्म नहीं है उससे धर्म की प्राप्ति नहीं हो सकती, फिर धर्मके निमित्त उसकी वंदना किसलिये करें ? ऐसा जानना ।

अब, यहाँ धर्मका तथा दर्शनका स्वरूप जानना चाहिये। वह स्वरूप तो संक्षेपमें ग्रन्थाकार ही आगे कहेंगे, तथापि कुछ अन्य ग्रंथोके अनुसार यहाँ भी दे रहे हैं :- 'धर्म' शब्दका अर्थ यह है कि - जो आत्माको संसारसे उबारकर सुखस्थानमें स्थापित करे सो धर्म है। और दर्शन अर्थात् देखना। इसप्रकार धर्मकी मूर्ति दिखाई दे वह दर्शन है तथा प्रसिद्धि में जिसमें धर्मका ग्रहण हो ऐसे मत को 'दर्शन' कहा है। लोकमें धर्मकी तथा दर्शनकी मान्यता सामान्यरूपसे तो सबके है, परन्तु सर्वज्ञके बिना यथार्थ स्वरूपका जानना नहीं हो सकता; परन्तु छद्मस्थ प्राणी अपनी बुद्धिसे अनेक स्वरूपोंकी कल्पना करके अन्यथा स्वरूप स्थापित करके उनकी प्रवृत्ति करते हैं। और जिनमत सर्वज्ञकी परम्परा से प्रवर्तमान है इसलिये इसमें यथार्थ स्वरूपका प्ररूपण है ।

वहाँ धर्मको निश्चय और व्यवहार - ऐसे दो प्रकारसे साधा है । उसकी प्ररूपणा चार प्रकारसे है - प्रथम वस्तुस्वभाव, दूसरे उत्तम क्षमादिक दस प्रकार, तीसरे सम्यग्दर्शन-

ज्ञान-चारित्ररूप और चौथे जीवों की रक्षारूप ऐसे चार प्रकार हैं। वहाँ निश्चयसे सिद्ध किया जाय तब तो सबमें एक ही प्रकार है, इसलिये वस्तुस्वभावका तात्पर्य तो जीव नामक वस्तुकी परमार्थरूप दर्शन-ज्ञान-परिणाममयी चेतना है, और वह चेतना सर्व विकारोंसे रहित शुद्ध-स्वभावरूप परिणमित हो वही जीवका धर्म है। तथा उत्तमक्षमादिक दस प्रकार कहनेका तात्पर्य यह है कि आत्मा क्रोधादि कषायरूप न होकर अपने स्वभाव में स्थिर हो वही धर्म है, यह भी शुद्ध चेतनारूप ही हुआ।

दर्शन-ज्ञान-चारित्र कहने का तात्पर्य यह है कि तीनों एक ज्ञानचेतनाके ही परिणाम हैं, वही ज्ञानस्वभावरूप धर्म है। और जीवोंकी रक्षाका तात्पर्य यह है कि - जीव क्रोधादि कषायोंके वश होकर अपनी या परकी पर्याय के विनाशरूप मरण तथा दुःख संक्लेश परिणाम न करे - ऐसा अपना स्वभाव ही धर्म है। इस प्रकार शुद्ध द्रव्यार्थिकरूप निश्चयसे साधा हुआ धर्म एक ही प्रकार है।

व्यवहारनय पर्यायाश्रित है इसलिये भेदरूप है, व्यवहारनयसे विचार करें तो जीवके पर्यायरूप परिणाम अनेक प्रकार हैं, इसलिये धर्मका भी अनेक प्रकारसे वर्णन किया है। वहाँ (१)- प्रयोजनवश एकदेशका सर्वदेशसे कथन किया जाये सो व्यवहार है, (२)- अन्य वस्तुमें अन्यका आरोपण अन्यके निमित्तसे और प्रयोजनवश किया जाये वह भी व्यवहार है, वहाँ वस्तुस्वभाव कहनेका तात्पर्य तो निर्विकार चेतनाके शुद्धपरिणामके साधकरूप (३)- मंदकषायरूप शुभ-परिणाम हैं तथा जौ बाह्यक्रियाएँ हैं उन सभीको व्यवहारधर्म कहा जाता है। उसीप्रकार रत्नत्रयका तात्पर्य स्वरूपके भेद दर्शन-ज्ञान-चारित्र तथा उनके कारण बाह्य क्रियादिक हैं, उन सभीको व्यवहार धर्म कहा जाता है। उसीप्रकार-(४) जीवोंकी दया कहनेका तात्पर्य यह है कि - क्रोधादि मंदकषाय होनेसे अपने या परके मरण, दुःख, क्लेश आदि न करना; [1]उसके साधक समस्त बाह्यक्रियादिको धर्म कहा जाता है। इस प्रकार जिनमतमें निश्चय-व्यवहारनयसे साधा हुआ धर्म कहा है।

वहाँ एकस्वरूप अनेकस्वरूप कहनेमें स्याद्वादसे विरोध नहीं आता, कथञ्चित् विवक्षासे सब प्रमाणसिद्ध है। ऐसे धर्मका मूल दर्शन कहा है, इसलिये ऐसे धर्मकी श्रद्धा, प्रतीति, रुचिसहित आचरण करना ही दर्शन है, यह धर्मकी मूर्ति है, इसीको मत [दर्शन] कहते हैं और यही धर्मका मूल है। तथा ऐसे धर्मकी प्रथम श्रद्धा, प्रतीति, रुचि न हो तो धर्मका आचरण भी नहीं होता, - जैसे वृक्षके मूल बिना स्कंधादिक नहीं होते। इस प्रकार दर्शनको धर्मका मूल कहना युक्त है। ऐसे दर्शनका सिद्धान्तोंमें जैसा वर्णन है तदनुसार कुछ लिखते हैं।

---

१. साधकरूप-सहचर हेतुरूप निमित्तमात्र; अंतरंग कार्य हो तो बाह्यमें इस प्रकारको निमित्तकारण कहा जाता है।

वहाँ अंतरंग सम्यग्दर्शन तो जीवका भाव है वह निश्चय द्वारा उपाधिरहित शुद्ध जीवका साक्षात् अनुभव होना ऐसा एक प्रकार है। वह ऐसा अनुभव अनादिकालसे मिथ्यादर्शन नामक कर्मके उदयसे अन्यथा हो रहा है। सादि मिथ्यादृष्टिके उस मिथ्यात्वकी तीन प्रकृतियाँ सत्ता में होती हैं- मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व और सम्यक्प्रकृति। तथा उनकी सहकारिणी अनंतानुबन्धी क्रोध, मान, माया, लोभ के भेदसे चार कषाय नामक प्रकृतियाँ हैं। इस प्रकार यह सात प्रकृतियाँ ही सम्यग्दर्शनका घात करनेवाली है; इसलिये इन सातोंका उपशम होनेसे पहले तो इस जीवके उपशमसम्यक्त्व होता है। इन प्रकृतियोंका उपशम होनेका बाह्य कारण सामान्यतः द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव हैं, उनमें द्रव्यमें तो साक्षात् तीर्थंकरके देखनादि प्रधान हैं, क्षेत्रमें समवसरणादिक प्रधान हैं, कालमें अर्द्धपुद्गलपरावर्तन संसारभ्रमण शेष रहे वह तथा भावमें अधःप्रवृत्तकरण आदिक हैं।

(सम्यक्त्वके बाह्य कारण) विशेषरूपसे तो अनेक हैं। उनमेंसे कुछके तो अरिहंत बिम्बका देखना, कुछके जिनेन्द्रके कल्याणक आदिकी महिमा देखना, कुछके जातिस्मरण, कुछके वेदना का अनुभव, कुछके धर्म-श्रवण तथा कुछके देवोंकी ऋद्धिका देखना- इत्यादि बाह्य कारणों द्वारा मिथ्यात्वकर्मका उपशम होनेसे उपशमसम्यक्त्व होता है। तथा इन सात प्रकृतियोंमेंसे छहका तो उपशम या क्षय हो और एक सम्यक्त्व प्रकृतिका उदय हो तब क्षयोपशम सम्यक्त्व होता है। इस प्रकृतिके उदयसे किंचित् अतिचार-मल लगता है। तथा इन सात प्रकृतियोंका सत्तामेंसे नाश हो तब क्षायिक सम्यक्त्व होता है।

इस प्रकार उपशमादि होने पर जीवके परिणामभेदसे तीन प्रकार होते हैं; वे परिणाम अति सूक्ष्म हैं, केवलज्ञानगम्य हैं, इसलिये इन प्रकृतियोंके द्रव्य पुद्गलपरमाणुओंके स्कंध हैं, वे अतिसूक्ष्म हैं और उनमें फल देनेकी शक्तिरूप अनुभाग है वह अतिसूक्ष्म है वह छद्मस्थके ज्ञानगम्य नहीं है। तथा उनका उपशमादिक होनेसे जीवके परिणाम भी सम्यक्त्वरूप होते हैं वे भी अतिसूक्ष्म हैं, वे भी केवलज्ञानगम्य हैं। तथापि जीवके कुछ परिणाम छद्मस्थके ज्ञानमें आने योग्य होते हैं, वे उसे पहिचाननेके बाह्य-चिह्न हैं, उनकी परीक्षा करके निश्चय करनेका व्यवहार है; ऐसा न हो तो छद्मस्थ व्यवहारी जीवके सम्यक्त्वका निश्चय नहीं होगा और तब आस्तिक्यका अभाव सिद्ध होगा, व्यवहारका लोप होगा - यह महान दोष आयेगा। इसलिये बाह्य चिह्नोंको आगम, अनुमान तथा स्वानुभवसे परीक्षा करके निश्चय करना चाहिये।

वे चिह्न कौनसे हैं सो लिखते हैं :- मुख्य चिह्न तो उपाधिरहित शुद्ध ज्ञान-चेतनास्वरूप आत्माकी अनुभूति है। यद्यपि यह अनुभूति ज्ञानका विशेष है, तथापि वह सम्यकतव होनेपर होती है, इसलिये उसे बाहय चिह्न कहते हैं। ज्ञान तो अपना अपनेको

स्वसंवेदनरूप है; उसका - रागादि विकार रहित शुद्धज्ञानमात्रका अपनेको आस्वाद होता है कि - 'जो यह शुद्ध ज्ञान है सो मैं हूँ और ज्ञान में जो रागादि विकार हैं वे कर्मके निमित्तसे उत्पन्न होते हैं, वह मेरा स्वरूप नहीं है' - इस प्रकार भेदज्ञानसे ज्ञानमात्रके आस्वादनको ज्ञानकी अनुभूति कहते हैं, वही आत्माकी अनुभूति है, तथा वही शुद्धनय का विषय है। ऐसी अनुभति से शुद्धनयके द्वारा ऐसा भी श्रद्धान होता है कि सर्व कर्मजनित रागादिक भावसे रहित अनंत चतुष्टय मेरा स्वरूप है, अन्य सब भाव संयोगजनित हैं; ऐसी आत्माकी अनुभूति सो सम्यक्त्वका मुख्य चिह्न है। यह मिथ्यात्व अनन्तानुबन्धीके अभावसे सम्यक्त्व होता है उसका चिह्न है; उस चिह्नको ही सम्यक्त्व कहना सो व्यवहार है।

उसकी परीक्षा सर्वज्ञके आगम, अनुमान तथा स्वानुभव प्रत्यक्ष प्रमाण इन प्रमाणोंसे की जाती है। इसीको निश्चय तत्त्वार्थश्रद्धान भी कहते हैं। वहाँ अपनी परीक्षा तो अपने स्वसंवेदनकी प्रधानतासे होती है और परकी परीक्षा तो परके अंतरंगमें होनेकी परीक्षा परके वचन, कायकी क्रियाकी परीक्षासे होती है यह व्यवहार है, परमार्थ सर्वज्ञ जानते हैं। व्यवहारी जीवको सर्वज्ञने भी व्यवहारके ही शरण का उपदेश दिया है।

[नोंध :- अनुभूति ज्ञान गुणकी पर्याय है वह श्रद्धा गुणसे भिन्न है इसलिये ज्ञानके द्वारा श्रद्धानका निर्णय करना व्यवहार है, उसका नाम व्यवहारी जीवको व्यवहारका ही शरण अर्थात् आलम्बन समझना।]

अनेक लोग कहते हैं कि - सम्यक्त्व तो केवलीगम्य है, इसलिये अपनेको सम्यक्त्व होनेका निश्चय नहीं होता, इसलिये अपनेको सम्यग्दृष्टि नहीं मान सकते? परन्तु इस प्रकार सर्वथा एकान्तसे कहना तो मिथ्यादृष्टि है; सर्वथा ऐसा कहने से व्यवहारका लोप होगा, सर्व मुनि-श्रावकोंकी प्रवृत्ति मिथ्यात्वरूप सिद्ध होगी, और सब अपनेको मिथ्यादृष्टि मानेंगे तो व्यवहार कहाँ रहेगा? इसलिये परीक्षा होने पश्चात् ऐसा श्रद्धान नहीं रखना चाहिये कि मैं मिथ्यादृष्टि ही हूँ। मिथ्यादृष्टि तो अन्यमतीको कहते हैं और उसीके समान स्वयं ही होगा। इसलिये सर्वथा एकान्तपक्ष ग्रहण नहीं करना चाहिये। तथा तत्त्वार्थश्रद्धान तो बाह्य चिह्न है। जीव, अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष ऐसे सात तत्त्वार्थ हैं; उनमें पुण्य और पापको जोड़ देनेसे नव पदार्थ होते हैं। उनकी श्रद्धा अर्थात् सन्मुखता, रुचि अर्थात् तद्रूप भाव करना तथा प्रतीति अर्थात् जैसे सर्वज्ञने कहे हैं तदनुसार ही अङ्गीकार करना और उनके आचरणरूप क्रिया, - इसप्रकार श्रद्धानादिक होना सो सम्यक्त्वका बाह्य चिह्न है।

तथा प्रशम, संवेग, अनुकम्पा, आस्तिक्य भी सम्यक्त्व के बाह्य चिह्न हैं। वहाँ (१) प्रशम :- अनंतानुबन्धी क्रोधादिक कषायके उदयका अभाव सो प्रशम है। उसके बाह्य चिह्न जैसे कि-सर्वथा एकान्त तत्त्वार्थका कथन करनेवाले अन्य मतोंका श्रद्धान,

बाह्यवेशमें सत्यार्थपनेका अभिमान करना, पर्यायोंमें एकान्तके कारण आत्मबुद्धिसे अभिमान तथा प्रीति करना वह अनंतानुबन्धीका कार्य है - वह जिसके न हो, तथा किसीने अपना बुरा किया तो उसका घात करना आदि मिथ्यादृष्टिकी भाँति विकारबुद्धि अपनेको उत्पन्न न हो, तथा वह ऐसा विचार करे कि मैंने अपने परिणामोंसे जो कर्म बाँधे थे वे ही बुरा करनेवाले हैं, अन्य तो निमित्तमात्र हैं - ऐसी बुद्धि अपनेको उत्पन्न हो - ऐसे मंदकषाय है। तथा अनंतानुबन्धीके बिना अन्य चारित्रमोहकी प्रकृतियोंके उदयसे आरम्भादिक क्रियामें हिंसादिक होते हैं उनको भी भला नहीं जानता इसलिये उससे प्रशमका अभाव नहीं कहते।

(२) संवेग :- धर्ममें और धर्मके फलमें परम उत्साह हो वह संवेग है। तथा साधर्मियोंसे अनुराग और परमेष्ठियोंमें प्रीति वह भी संवेग ही है। इस धर्ममें तथा धर्मके फलमें अनुरागको अभिलाष नहीं कहना चाहिये, क्योंकि अभिलाष तो उसे कहते हैं जिसे इन्द्रियविषयोंकी चाह हो। अपने स्वरूपकी प्राप्तिमें अनुरागको अभिलाष नहीं कहते। तथा (३) निर्वेद :- इस संवेग ही में निर्वेद भी हुआ समझना, क्योंकि अपने स्वरूपरूप धर्मकी प्राप्तिमें अनुराग हुआ तब अन्यत्र सभी अभिलाषका त्याग हुआ, सर्व परद्रव्योंसे वैराग्य हुआ, वही निर्वेद है। तथा (४) अनुकम्पा :- सर्व प्राणियोंमें उपकारकी बुद्धि और मैत्रीभाव सो अनुकम्पा है। तथा मध्यस्थभाव होनेसे सम्यग्दृष्टिके शल्य नहीं है, किसीसे बैरभाव नहीं होता, सुख-दुःख, जीवन-मरण अपना परके द्वारा और परका अपने द्वारा नहीं मानता है। तथा परमें जो अनुकम्पा है सो अपनेमें ही है, इसलिये परका बुरा करनेका विचार करेगा तो अपने कषायभावसे स्वयं अपना ही बुरा हुआ; परका बुरा नहीं सोचेगा तब अपने कषायभाव नहीं होंगे इसलिये अपनी अनुकम्पा ही हुई। (५) आस्तिक्य :- जीवादि पदार्थोंमें अस्तित्वभाव सो आस्तिक्यभाव है। जीवादि पदार्थोंका स्वरूप सर्वज्ञके आगमसे जानकर उनमें ऐसी बुद्धि हो कि जैसे सर्वज्ञने कहे वैसे ही यह हैं - अन्यथा नहीं है वह आस्तिक्य भाव है। इसप्रकार यह सम्यक्त्वके बाह्य चिह्न हैं।

सम्यक्त्वके आठ गुण है :- संवेग, निर्वेद, निन्दा, गर्हा, उपशम, भक्ति, वात्सल्य और अनुकम्पा। यह सब प्रशमादि चारमें ही आ जाते हैं। संवेगमें निर्वेद, वात्सल्य और भक्ति ये आ गये तथा प्रशममें निन्दा, गर्हा आ गई।

सम्यग्दर्शनके आठ अंग कहे हैं। उन्हें लक्षण भी कहते हैं और गुण भी। उनके नाम हैं - निःशंकित, निःकांक्षित, निर्विचिकित्सा, अमूढ़दृष्टि, उपगूहन, स्थितिकरण, वात्सल्य और प्रभावना।

वहाँ शंका नाम संशयका भी है और भयका भी। वहाँ धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य, कालाणुद्रव्य, परमाणु इत्यादि तो सूक्ष्मवस्तु हैं, तथा द्वीप, समुद्र, मेरुपर्वत आदि दूरवर्ती पदार्थ हैं, तथा तीर्थंकर, चक्रवर्ती आदि अंतरित पदार्थ हैं; वे सर्वज्ञके आगममें जैसे

कहे हैं वैसे हैं या नहीं हैं? अथवा सर्वज्ञदेवके वस्तुका स्वरूप अनेकान्तात्मक कहा है सो सत्य है या असत्य? - ऐसे सन्देहको शङ्का कहते हैं। जिसके यह न हो उसे निःशंकित अंग कहते हैं। तथा यह जो शंका होती है सो मिथ्यात्वकर्मके उदयसे [उदयमें युक्त होनेसे] होती है; परमें आत्मबुद्धि होना उसका कार्य है। जो परमें आत्मबुद्धि है सो पर्यायबुद्धि है, और पर्यायबुद्धि भय भी उत्पन्न करती है। शंका भयको भी कहते हैं, उसके सात भेद है :- इस लोकका भय, परलोकका भय, मृत्युका भय, अरक्षाका भय, अगुप्तिका भय, वेदनाका भय, अकस्मात्का भय। जिसके यह भय हों उसे मिथ्यात्वकर्मका उदय समझना चाहिये; सम्यग्दृष्टि होने पर यह नहीं होते।

प्रश्न :- भय प्रकृतिका उदय तो आठवें गुणस्थान तक है; उसके निमित्तसे सम्यग्दृष्टिको भय होता ही है, फिर भयका अभाव कैसा? - समाधान :- कि यद्यपि सम्यग्दृष्टिके चारित्रमोहके भेदरूप भयप्रकृतिके उदयसे भय होता है तथापि उसे निर्भय ही कहते हैं, क्योंकि उसके कर्मके उदयका स्वामित्व नहीं है और परद्रव्यके कारण अपने द्रव्यस्वभावका नाश नहीं मानता। पर्यायका स्वभाव विनाशीक मानता है इसलिये भय होनेपर भी उसे निर्भय ही कहते हैं। भय होने पर उसका उपचार भागना इत्यादि करता है; वहाँ वर्तमानकी पीड़ा सहन न होनेसे वह इलाज (-उपचार) करता है वह निर्बलताका दोष है। इस प्रकार सम्यग्दृष्टि सन्देह तथा भयरहित होनेसे उसके निःशंकित अंग होता है।।१।।

कांक्षा अर्थात् भोगोंकी इच्छा-अभिलाषा। वहाँ पूर्वकालमें किये भोगोंकी वांछा तथा उन भोगोंकी मुख्य क्रियामें वांछा तथा कर्म और कर्मके फलकी वांछा तथा मिथ्यादृष्टियोंके भोगोंकी प्राप्ति देखकर उन्हें अपने मनमें भला जानना अथवा जो इन्द्रियोंको न रुचें ऐसे विषयोंमें उद्वेग होना-यह भोगोभिलाषके चिह्न हैं। यह भोगाभिलाष मिथ्यात्वकर्मके उदयसे होता है, और जिसके यह न हो वह निःकांक्षित अंगयुक्त सम्यग्दृष्टि होता है। वह सम्यग्दृष्टि यद्यपि शुभक्रिया-व्रतादिक आचरण करता है और उसका फल शुभकर्मबन्ध है, किन्तु उसको वह वांछा नहीं करता। व्रतादिकको स्वरूपका साधक जानकर उनका आचरण करता है, कर्मके फलकी वांछा नहीं करता। - ऐसा निःकांक्षित अंग है।।२।।

अपनेमें अपने गुणकी महत्ताकी बुद्धिसे अपनेको श्रेष्ठ मानकर परमें हीनताकी बुद्धि हो उसे विचिकित्सा कहते हैं; वह जिसके न हो सो निर्विचिकित्सा अंगयुक्त सम्यग्दृष्टि होता है। उसके चिह्न ऐसे हैं कि - यदि कोई पुरुष पापके उदयसे दुःखी हो, असाताके उदयसे ग्लानियुक्त शरीर हो तो उसमें ग्लानिबुद्धि नहीं करता। ऐसी बुद्धि नहीं करता कि - मैं सम्पदावान हूँ, सुन्दर शरीरवान हूँ, यह दीन, रंक मेरी बराबरी नहीं कर सकता। उलटा ऐसा विचार करता है कि - प्राणियोंके कर्मोदयसे अनेक विचित्र

अवस्थाएँ होती हैं; जब मेरे ऐसे कर्मका उदय आवे तब मैं भी ऐसा ही हो जाऊँ। - ऐसे विचारसे निर्विचिकित्सा अंग होता है।।३।।

अतत्त्वमें तत्त्वपनेका श्रद्धान सो मूढदृष्टि है। ऐसी मूढदृष्टि जिसके न हो सो अमूढदृष्टि है। मिथ्यादृष्टियों द्वारा मिथ्या हेतु एवम् मिथ्या दृष्टान्तसे साधित पदार्थ हैं वह सम्यग्दृष्टिको प्रीति उत्पन्न नहीं कराते हैं तथा लौकिक रूढ़ि अनेक प्रकारकी है, वह निःसार है, निःसार पुरुषों द्वारा ही उसका आचरण होता है, जो अनिष्ट फल देनेवाली है तथा जो निष्फल है, जिसका बुरा फल है तथा उसका कुछ हेतु नहीं है, कुछ अर्थ नहीं है; जो कुछ लोकरूढि चल पड़ती है उसे लोग अपना लेते हैं और फिर उसे छोड़ना कठिन हो जाता है - इत्यादि लोकरूढि है।

अदेवमें देवबुद्धि, अधर्ममें धर्मबुद्धि, अगुरुमें गुरुबुद्धि इत्यादि देवादिक मूढ़ता है वह कल्याणकारी नहीं है। सदोष देवको देव मानना, तथा उनके निमित्त हिंसादि द्वारा अधर्मको धर्म मानना, तथा मिथ्या आचारवान, शल्यवान, परिग्रहवान सम्यक्त्वव्रतरहितको गुरु मानना इत्यादि मूढ़दृष्टिके चिह्न हैं। अब, देव-धर्म-गुरु कैसे होते हैं उनका स्वरूप जानना चाहिये, सो कहेत हैं :-

रागादिक दोष और ज्ञानावरणादिक कर्म ही आवरण है; यह दोनों जिसके नहीं हैं वह देव है। उसके केवलज्ञान, केवलदर्शन, अनन्तसुख, अनन्तवीर्य - ऐसे अनंतचतुष्टय होते हैं। सामान्यरूपसे तो देव एक ही है और विशेषरूपसे अरहंत, सिद्ध ऐसे दो भेद हैं; तथा इनके नामभेदके भेदसे भेद करें तो हजारों नाम हैं। तथा गुणभेद किए जायें तो अनन्त गुण हैं। परमौदारिक देहमें विद्यमान घातियाकर्म रहित अनन्त चतुष्टयसहित धर्मका उपदेश करनेवाले ऐसे तो अरिहंतदेव हैं तथा पुद्गलमयी देहसे रहित लोकके शिखर पर विराजमान सम्यक्त्वादि अष्टगुणमंडित अष्ट कर्मरहित ऐसे सिद्ध देव हैं। इनके अनेकों नाम हैं :- अरहंत, जिन, सिद्ध, परमात्मा, महादेव, शंकर, विष्णु, ब्रह्मा, हरि, बुद्ध, सर्वज्ञ, वीतराग परमात्मा इत्यादि अर्थ सहित अनेक नाम है; - ऐसा देवका स्वरूप जानना।

गुरुका भी अर्थसे विचार करें तो अरिहंतदेव ही है, क्योंकि मोक्षमार्गका उपदेश करनेवाले अरिहंत ही हैं, वे ही साक्षात् मोक्षमार्गका प्रवर्तन कराते हैं; तथा अरिहंतके पश्चात् छद्मस्थ ज्ञानके धारक उन्हींका निर्ग्रन्थ दिगम्बर रूप धारण करनेवाले मुनि हैं सो गुरु हैं, क्योंकि अरिहंतकी सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रकी एकदेश शुद्धता उनके पायी जाती है और वे ही संवर-निर्जरा-मोक्षका कारण हैं, इसलिये अरिहंतकी भाँति एकदेशरूपसे निर्दोष हैं वे मुनि भी गुरु हैं, मोक्षमार्गका उपदेश करनेवाले हैं।

ऐसा मुनिपना सामान्यरूपसे एक प्रकारका है और विशेषरूपसे वही तीन प्रकारका है - आचार्य, उपाध्याय, साधु। इस प्रकार यह पदवीकी विशेषता होने पर भी

उनके मुनिपने की क्रिया समान ही है; बाह्य लिंग भी समान है, पञ्च महाव्रत, पञ्च समिति, तीन गुप्ति - ऐसे तेरह प्रकारका चारित्र भी समान ही है, तप भी शक्ति अनुसार समान ही हैं, साम्यभाव भी समान है, मूलगुण उत्तरगुण भी समान हैं, परिषह उपसर्गोंका सहना भी समान है, आहारादिकी विधि भी समान है, चर्या, स्थान, आसनादि भी समान हैं, मोक्षमार्गकी साधना, सम्यक्त्व, ज्ञान, चारित्र भी समान हैं। ध्याता, ध्यान, ध्येयपना भी समान है, ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेयपना समान हैं, चार आराधनाकी आराधना, क्रोधादिक कषायोंका जीतना इत्यादि मुनियोंकी प्रवृत्ति है वह सब समान है।

विशेष यह है कि - जो आचार्य हैं वे पञ्चाचार अन्यको ग्रहण कराते हैं, तथा अन्यको दोष लगे तो उसके प्रायश्चित्तकी विधि बतलाते हैं, धर्मोपदेश, दीक्षा, शिक्षा देते हैं; - ऐसे आचार्य गुरु वन्दना करने योग्य हैं।

जो उपाध्याय हैं वे वादित्व, वाग्मित्व, कवित्व, गमकत्व - इन चार विद्याओंमें प्रवीण होते हैं; उसमें शास्त्रका अभ्यास प्रधान कारण है। जो स्वयं शास्त्र पढ़ते हैं और अन्यको पढ़ाते हैं ऐसे उपाध्याय गुरु वन्दन योग्य हैं; उनके अन्य मुनिव्रत, मूलगुण, उत्तरगुणकी क्रिया आचार्यसमान ही होती है। तथा साधु रत्नत्रयात्मक मोक्षमार्गकी साधना करते हैं सो साधु हैं; उनके दीक्षा, शिक्षा, उपदेशादि देनेकी प्रधानता नहीं है, वे तो अपने स्वरूपकी साधनामें ही तत्पर होते हैं; जिनागममें जैसी निर्ग्रन्थ दिगम्बर मुनिकी प्रवृत्ति कही है वैसी प्रवृत्ति उनकी होती है - ऐसे साधु वंदनाके योग्य हैं। अन्यलिंगी - वेषी व्रतादिकसे रहित परिग्रहवान, विषयोंमें आसक्त गुरु नाम धारण करते हैं वे वन्दन योग्य नहीं है।

इस पञ्चमकालमें जिनमतमें भी भेषी हुए हैं। वे श्वेताम्बर, यापनीयसंघ, गोपुच्छपिच्छसंघ, निःपिच्छसंघ, द्राविड़संघ आदि अनेक हुये हैं; यह सब वन्दन योग्य नहीं हैं। मूलसंघ, नग्नदिगम्बर, अट्ठाईस मूलगुणोंके धारक, दयाके और शौचके उपकरण मयूरपिच्छक, कम्ण्डल धारण करनेवाले, यथोक्त विधि आहार करनेवाले गुरु वन्दन योग्य हैं, क्योंकि जब तीर्थंकर देव दीक्षा लेते हैं तब ऐसा ही रूप धारण करते हैं अन्य भेष धारण नहीं करते; इसीको जिनदर्शन कहते हैं।

धर्म उसे कहते हैं जो जीवको संसारके दुःखरूप नीच पदसे मोक्षके सुखरूप उच्च पदमें धारण करे; - ऐसा धर्म मुनि-श्रावकके भेदसे, दर्शन-ज्ञान-चारित्रात्मक एकदेश - सर्वदेशरूप निश्चय-व्यवहार द्वारा दो प्रकार कहा है; उसका मूल सम्यग्दर्शन है; उसके बिना धर्मकी उत्पत्ति नहीं होती। इसप्रकार देव-गुरु-धर्ममें तथा लोकमें यथार्थ दृष्टि हो और मूढ़ता न हो सो अमूढ़दृष्टि अंग है।।४।।

अपने आत्माकी शक्तिको बढ़ाना सो उपबृहण अंग है। सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-को अपने पुरुषार्थ द्वारा बढ़ाना ही उपबृंहण है। इसे उपगूहन भी कहते हैं। उसका ऐसा

अर्थ जानना चाहिये कि जिनमार्ग स्वयंसिद्ध है; उसमें बालकके तथा असमर्थ जनके आश्रयसे जो न्यूनता हो उसे अपनी बुद्धिसे गुप्त कर दूर ही करे वह उपगूहन अंग है।।५।।

जो धर्म से च्युत होता हो उसे दृढ़ करना सो स्थितिकरण अंग है। स्वयं कर्मउदयके वश होकर कदाचित् श्रद्धानसे तथा क्रिया - आचारसे च्युत होता हो तो अपनेको पुरुषार्थपूर्वक पुनः श्रद्धानमें दृढ़ करे, उसीप्रकार अन्य कोई धर्मात्मा धर्मसे च्युत होता हो तो उसे उपदेशादिक द्वारा धर्ममें स्थापित करे - वह स्थितिकरण अंग है।।६।।

अरिहंत, सिद्ध, उनके बिम्ब, चैत्यालय चतुर्विध संघ और शास्त्रमें दासत्व हो - जैसे स्वामीका भृत्य दास होता है तदनुसार - वह वात्सल्य अंग है। धर्मके स्थानकों पर उपसर्गादि आयें उन्हें अपनी शक्ति अनुसार दूर करे, अपनी शक्तिको न छिपाये; -यह सब धर्ममें अति प्रीति हो तब होता है।।७।।

धर्मका उद्योत करना सो प्रभावना अंग है। रत्नत्रय द्वारा अपने आत्माका उद्योत करना तथा दान, तप, पूजा-विधान द्वारा एवं विद्या, अतिशय-चमत्कारादि द्वारा जिनधर्मका उद्योत करना वह प्रभावना अंग है।।८।।

- इस प्रकार यह सम्यक्त्वके आठ अंग हैं; जिसके यह प्रगट हों उसके सम्यक्त्व है ऐसा जानना चाहिये। प्रश्न - यदि यह सम्यक्त्वके चिह्न मिथ्यादृष्टिके भी दिखाई दें तो सम्यक्-मिथ्याका विभाग कैसे होगा? समाधान - जैसे सम्यक्त्वीके होते हैं वैसे मिथ्यात्वीके तो कदापि नहीं होते, तथापि अपरीक्षकको समान दिखाई दें तो परीक्षा करके भेद जाना जा सकता है। परीक्षामें अपना स्वानुभव प्रधान है। सर्वज्ञके आगम में जैसा आत्माका अनुभव होना कहा है वैसा स्वयंको हो तो उसके होनेसे अपनी वचन कायकी प्रवृत्ति भी तदनुसार होती है, उस प्रवृत्तिके अनुसार अन्यकी भी वचन कायकी प्रवृत्ति पहचानी जाती है; - इसप्रकार परीक्षा करनेसे विभाग होते हैं। तथा यह व्यवहार मार्ग है, इसलिये व्यवहारी छद्मस्थ जीवोंके अपने ज्ञानके अनुसार प्रवृत्ति है; यथार्थ सर्वज्ञदेव जानते हैं। व्यवहारीको सर्वज्ञदेवने व्यवहारका ही आश्रय बतलाया है।* यह अंतरंग सम्यक्त्वभावरूप सम्यक्त्व है वही सम्यग्दर्शन है, बाह्यदर्शन, व्रत, समिति, गुप्तिरूप चारित्र और तपसहित अट्ठाईस मूलगुण सहित नग्न दिगम्बर मुद्रा उसकी मूर्ति है, उसे जिनदर्शन कहते हैं। इसप्रकार धर्मका मूल सम्यग्दर्शन जानकर जो सम्यग्दर्शनरहित है उनके वंदन-पूजनका निषेध किया है। - ऐसा यह उपदेश भव्य जीवोंको अंगीकार करने योग्य है।।२।।

* स्वात्मानुभूति ज्ञानगुणकी पर्याय है, ज्ञानके द्वारा सम्यक्त्वका निर्णय करना उसका नाम व्यवहारीका व्यवहारका आश्रय समझना, किन्तु भेदरूप व्यवहारके आश्रयसे वीतराग अंशरूप धर्म होगा ऐसा अर्थ कहीं पर नहीं समझना।

ગાથા-૨ ઉપર પ્રવચન

'અબ, ધર્મકા મૂલ દર્શન હૈ, ઇસલિયે જો દર્શનસે રહિત હો ઉસકી વંદના નહીં કરના ચાહિયે...' હવે અહીંથી માર્ગ શરૂ થાય છે. એટલે પહેલા નમસ્કાર, વંદન કર્યા.

दंसणमूलो धम्मो च्वइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं।
तं सोऊण सकण्णे दंसणहीणो ण वंदिब्बो।।२।।

અર્થ :- 'જિનવર જો સર્વજ્ઞદેવ હૈ ઉન્હોંને શિષ્ય જો ગણધર આદિક કો ધર્મકા ઉપદેશ દિયા હૈ;...' એણે (ભગવાનોએ અને ગણધરોએ) ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. **'કૈસા ઉપદેશ દિયા હૈ? – કિ દર્શન જિસકા મૂલ હૈ.'** એવો ધર્મ ઉપદેશ્યો. લ્યો. જેમાં સમ્યગ્દર્શન મૂળ છે એવો ધર્મ ભગવાને કહ્યો છે. આ 'દર્શનપાહુડ' છે ને? **'કિ દર્શન જિસકા મૂલ હૈ.'** એવો ધર્મ ઉપદેશ્યો. **'મૂલ કહાઁ હોતા હૈ કિ – જૈસે મન્દિર કે નીંવ...'** પાયો. મકાન, મકાનનો પાયો. **'ઔર વૃક્ષકે જડ...'** વૃક્ષનું મૂળ. **'ઉસીપ્રકાર ધર્મકા મૂલ દર્શન હૈ.'** મંદિરનો પાયો અને વૃક્ષનું જેમ મૂળ (હોય) એમ ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. એ સમ્યગ્દર્શન વિના ધર્મ ત્રણ કાળમાં હોતો નથી.

મુમુક્ષુ :- ચારિત્ર હોય એને દર્શન હોય...

ઉત્તર :- ચારિત્ર હોય એને દર્શન હોય જ. પણ ચારિત્ર જોઈએ ને. ચારિત્ર એટલે શું? વ્રતાદિની ક્રિયા એ ચારિત્ર છે? એય..! 'દેવીચંદજી'! બહાર પંચમહાવ્રત આદિના વિકલ્પ છે એ કાંઈ ચારિત્ર નથી, એ તો અચારિત્ર છે. એ તો ચારિત્રનો દોષ છે. બધું સવારમાં આવ્યું હતું. રાગ વ્યવહાર છે, બંધનું કારણ છે, એ આત્મામાં એ પરિણતિ નથી. જીવની પરિણતિ નથી. આત્માનો એ પર્યાય નથી. આહાહા..!અરે..! કોણે સાંભળ્યું છે? દર્શન વસ્તુ આખી જૈનનું મૂળ, ધર્મનુ મૂળ દર્શન છે. ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે.

'ઇસલિયે આચાર્ય ઉપદેશ દેતે હૈં કિ...' તેથી આચાર્ય મહારાજ ઉપદેશ કરે છે. **'હે સકર્ણ...'** પંડિત સત્પુરુષો! એમ. કાન છે અને સાંભળ્યું છે એમ કહે છે. તત્ત્વની વાત જેણે સાંભળી છે, શ્રદ્ધિ છે એવા **'હે સકર્ણ અર્થાત્ સત્પુરુષોં! સર્વજ્ઞકે કહે હુએ ઉસ દર્શનમૂલરૂપ ધર્મકો અપને કાનોંસે સુનકર જો દર્શનસે રહિત હૈ...'** **'સર્વજ્ઞકે કહે...'** સર્વજ્ઞ પરમાત્મા, એણે જે સમ્યગ્દર્શન ધર્મ કહ્યો, રાગ ને વિકલ્પ ને મનથી પાર એવું ચૈતન્ય ધ્રુવ સ્વરૂપ. સમજાણું કાંઈ? એ ચૈતન્ય ભગવાન ધ્રુવ સ્વરૂપની અંતર પ્રતીત અને અનુભવમાં શ્રદ્ધા. એવો સર્વજ્ઞે ઉપદેશ કર્યો.

'દર્શનમૂલરૂપ ધર્મકો અપને કાનોંસે સુનકર...' સાંભળી કરી **'જો દર્શનસે રહિત હૈં...'** જે સમ્યગ્દર્શન રહિત છે. જેની શ્રદ્ધામાં રાગથી ધર્મ થાય, પુણ્યથી ધર્મ થાય, સર્વજ્ઞ સિવાય

કહેલા તત્ત્વો પણ સાચા છે, બીજાના તીર્થક્ષેત્રે પણ ધર્મ થાય છે, બીજા ધર્મમાં પણ કાંઈક ધર્મ છે, એવી માન્યતાવાળા જીવો છે એ સમ્યગ્દર્શન રહિત છે. સમજાણું? બદ્રિનાથના દેરાસરમાંથી લખાણ આવ્યું છે. આમાં આવ્યું છે.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :-એને બિચારાને ખબર નથી.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- હા. બીજે પાપ કર્યા હોય તો આ તીર્થોમાં નાશ થાય છે, એમ લખ્યું છે. ક્યાં તીર્થ હતું. તીર્થ તો આત્મા છે. આનંદમૂર્તિ વીતરાગસ્વરૂપ, એની અંતર જતાં, સ્નાન કરતા તીર્થ થાય છે. એ તીર્થ છે. આ બહારના તીર્થ, વીતરાગના બહારના તીર્થ એ વ્યવહાર છે. તો અન્યના તીર્થમાં તો છે જ ક્યાં? સમજાણું કાંઈ? 'સમ્મેદશિખર', 'શેત્રુંજય' તીર્થો છે, એ પાપનો નાશ કરનારા તીર્થ નથી. એ તો શુભભાવ હોય છે એથી જરી અશુભાદિ ન હોય, એટલી વાત છે. એ તીર્થ. તીર્થ તો આત્મા છે. પૂર્ણાનંદનો નાથ તરણ ઉપાયના સ્વભાવથી જડેલો. સમજાણું કાંઈ? તીર્થ તો એ છે. સ્નાન કરવા લાયક એ છે.

અનંત આનંદ અને જ્ઞાનનો સ્વભાવ એવો જે આત્મા તે સર્વજ્ઞે કહ્યો એ આત્મા. પાછા બીજા આત્મા કહે છે એ આત્મા નહિ. એથી કહ્યું ને? **'સર્વજ્ઞકે કહે હુએ ઉસ દર્શનમૂલરૂપ ધર્મકો અપને કાનોંસે સુનકર...'** સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું એ. સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલો માર્ગ તો દિગંબર દર્શનમાં જ છે. બીજે છે નહિ. વાત તો આવશે. આવી ચોખ્ખી વાત આવશે આમાં તો. આમાં તો ઝાટકીને બધું કાઢી નાખ્યું છે. એમ છે. દિગંબર દર્શન અનાદિ સનાતન સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે કહ્યો એ માર્ગનું સ્વરૂપ પરંપરા દિગંબર ધર્મમાં છે. એ સિવાય બીજે ક્યાંય અંશેય છે નહિ. એ માટે આ 'દર્શનપાહુડ' બનાવ્યું છે. જુઓ! દર્શન સર્વજ્ઞનું મૂળ છે. કથનમાં દર્શનપ્રધાન વાત આવી છે. સમ્યગ્દર્શન તો સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર જ્યાં નથી ત્યાં સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી હોય? સમજાણું કાંઈ? એવું છે, ભાઈ! બીજાને ખરાબ લાગે, ખોટું લાગે પણ માર્ગ તો આ છે. ઘણા એવા હોય છે ને અંદરથી કાઢે, કે ભાઈ! આ તો અમારું ખંડન કરે છે, એમ આવ્યું હતું. 'શ્રીમદ્દે' ખંડન નથી કર્યું. ત્યાં ખંડન કરે છે. માટે અમારે સાંભળવું નથી. અરે..! ભગવાન! બાપુ! માર્ગ તો આ છે.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- થાય જ ને. પણ એવી કઈ ચીજ છે કે બધાને ઠીક પડે? એ તો આપણે હમણા કહ્યું. વચનિકા 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક'. એવી કઈ ચીજ છે કે બધાને ઠીક પડે? માર્ગ તો જે વીતરાગે કહ્યો હોય તે આવે. સમજાય છે? પક્ષકાર જે હોય એને ઠીક ન લાગે. સત્‌ની શ્રદ્ધા માટે તો તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન થાય શી રીતે? અને વિરુદ્ધ શ્રદ્ધા ટળે શી રીતે? 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક' માં આવે છે.

'દર્શનસે રહિત હૈં વે વંદન યોગ્ય નહીં હૈં;...' અહીં સિદ્ધાંત છે, લ્યો! જેને સર્વજ્ઞ

પરમાત્માએ દિગંબર ધર્મમાં જે મુનિપણું કહ્યું, દર્શન.. છે ને? ભાવલિંગ અંતર ત્રણ કષાયનો અભાવ. બાહ્યમાં નગ્નદશા અને વ્યવહારે પંચમહાવ્રતાદિના વિકલ્પો એ જૈનદર્શન છે. અથવા દર્શન નક્કી છે. અંદરમાં એવાની શ્રદ્ધા રાગરહિત એવા રહેવાની શ્રદ્ધા અંદરમાં એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. સ્વભાવ સન્મુખની શ્રદ્ધા. એમ. એવી શ્રદ્ધાથી રહિત છે. પછી ચાહે તો મોટા મહાત્મા, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિ નામ ધરાવે. **'વંદન યોગ્ય નહીં હૈં;...'** આમ છે. પહેલેથી આ ઉપાડ્યું છે. કહો, 'શાંતિભાઈ'! આ બધો સત્‌નો આગ્રહ નહિ હોય? સત્ય તો આ છે, ભાઈ! સત્ય કાંઈ બે હોય? 'એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ.' સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર ત્રિલોકનાથ વીતરાગ, એણે કહેલો પરંપરાનો માર્ગ, એવું સમ્યગ્દર્શન નામ કાને સાંભળ્યું હોય કે આવું સમ્યગ્દર્શન. એવા જીવોએ સમ્યગ્દર્શન રહિત પ્રાણી છે એને વંદવા લાયક છે નહિ. આહાહા..! કહો, સમજાણું કાંઈ? **'ण वंदिब्बो'** ચોખ્ખું છે કે નહિ? આહાહા..! **'દર્શનહીનકો વંદના મત કરો...'** લ્યો. જેને સમ્યગ્દર્શનનું ભાન પણ નથી અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઊંધી શ્રદ્ધા છે. અને ભલે વ્રતાદિ બહારમાં ક્રિયા દેખાય, પણ એ તો દર્શનરહિત છે. તે વંદવા લાયક નથી. કહો, સમજાણું કાંઈ? અને એનો આદર કરે તો મિથ્યા શ્રદ્ધાવાળો છે અને એનો આદર કરે તો મિથ્યાશ્રદ્ધાનું પાપ લાગે. કરે, કરાવે અને અનુમોદે ત્રણે પાપના ફળ છે.

'જિસકે દર્શન નહીં હૈ ઉસકે ધર્મ ભી નહીં હૈ;...' જેને સમ્યગ્દર્શન નથી. વસ્તુ ભગવાનઆત્મા અનંતગુણનો પિંડ પ્રભુ ચૈતન્ય ધ્રુવ, એની અંતર શ્રદ્ધા નથી, પર્યાયબુદ્ધિ છે, રાગબુદ્ધિ છે, સંયોગબુદ્ધિ છે, એવા જીવો સમ્યગ્દર્શન રહિત છે. તેમાં ધર્મ નથી. **'જિસકે દર્શન નહીં હે ઉસકે ધર્મ ભી નહીં હૈ,..'** મૂળ વિના **'मूलम नास्ति कुता शाखा'** જેનું મૂળ નથી એને શાખા કે ફળ હોય નહિ. સમજાણું? **'જિસકે દર્શન નહીં હૈ ઉસકે ધર્મ ભી નહીં હૈ,...'** ચાહે તો બાર વ્રત અને માસ-માસ ખમણના પારણા, નગ્નમુનિ (થાય). 'મુનિવ્રતધાર અનંત બેર ગ્રૈવેયક ઉપજાયો.' તોપણ એ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કહે છે. આહાહા..! ભારે કામ આકરું. **'મૂલ રહિત વૃક્ષકે સ્કંધ, શાખા, પુષ્પ, ફલાદિક કહાઁસે હોંગે?'** લ્યો. જેનું મૂળ જ નથી. સમ્યગ્દર્શન જ નથી. સમજાણું કાંઈ? પરથી ધર્મ થશે, વ્યવહારથી, પુણ્યથી ક્રિયા કરતાં કરતાં ધર્મ થશે, નિમિત્તથી લાભ થશે, એવી માન્યતા છે એ તો દર્શન રહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ચાહે તો માંધાતા મોટો ત્યાગી હોય તો પણ એ વંદવા લાયક છે નહિ, એમ કહે છે. આહાહા..! ભારે!

મુમુક્ષુ :- કડક સ્વભાવ...

ઉત્તર :- કડક છે, એવી વસ્તુ છે. કડક કહો કે સરળ કહો, માર્ગ આ છે. કહો. હવે મુનિ માનીને આહાર-પાણી લેવાનું (કરે) એમાં વધ્યું ક્યાં? શ્રદ્ધાનું ભાન નથી, સમ્યગ્દર્શનની ખબર નથી.

મુમુક્ષુ :- વેશ દેખીને વેશમાં શું છે?

ઉત્તર :- વેશ દેખીને વેશમાં શું છે? ધૂળ.

મુમુક્ષુ :- એવું માને.

ઉત્તર :- માને છે. શું માને? તેના લક્ષણ છે એ દેખાતું નથી કે આ કર્તાબુદ્ધિ છે, આને હું કરું તો આમ થાય, આને કરું તો આમ થાય. સદોષ આહાર લ્યે છે, વગેરે ભાવ છે અને માને છે કે મુની છે તો મિથ્યાત્વનો ભાવ છે. આવું છે ભાઈ આ 'દર્શનપાહુડ'માં તો.

મુમુક્ષુ :- પહેલેથી ખોટા...

ઉત્તર :- પહેલેથી જ ખોટા છે એ ખોટા ઠરાવ્યા છે. જાહેર કરીને ખોટા ઠરાવ્યા છે. એમ છે, ભાઈ!

'જિસકે દર્શન નહીં હૈ, ઉસકે ધર્મ ભી નહીં હૈ, ક્યોંકિ મૂલ રહિત વૃક્ષકે સ્કંધ,...' મૂળ જ ન મળે ત્યાં પછી સ્કંધ ફાલ્યો છે, શાખા-ડાળ નીકળી છે, પુષ્પ થયા છે, ફળ થયા છે, એ ક્યાંથી હોય? આહાહા..! આ વ્રત લીધા અને તપ કરે માટે એને સમ્યગ્દર્શન હોય? કે ના. એ વ્રત-તપ છે જ નહિ. સમ્યક્ મૂળ ન મળે ત્યાં વ્રત-તપ કેવા? આહાહા..! **'ઇસલિયે યહ ઉપદેશ હૈ કિ-જિસકે ધર્મ નહીં હૈ ઉસસે ધર્મકી પ્રાપ્તિ નહીં...'** ભાષા જુઓ! પહેલું એમ કહ્યું કે **'જિસકે દર્શન નહીં હૈ, ઉસકે ધર્મ ભી નહીં હૈ,...'** જેને દર્શન-સમકિત નથી એને ધર્મ પણ નથી. ... .. જેને ધર્મ નથી તેનાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. .. એની પાસે સાંભળીને લાભ મળે એવું છે નહિ. એમ કહે છે. સાંભળવા જાશું, સાંભળશું તો મળશે, એની ના પાડે છે, જુઓ! જેની શ્રદ્ધામાં ખોટ જ છે.

મુમુક્ષુ :- એ તો ભગવાનના શાસ્ત્ર...

ઉત્તર :- ભગવાનના શાસ્ત્ર ક્યાં છે? એને ભાન ક્યાં છે? સમજાણું કાંઈ? આ તો ભાઈ! વીતરાગ ત્રિલોકનાથ પરમાત્મા, એના મુનિમ થઈને વાત કરે અને કરે ખોટી. દીવાળુ કાઢવાની વાત કરે. એનાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. વંદન યોગ્ય નથી. કેમ કે તેનાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. માટે આદર કરવા લાયક છે નહિ. આહાહા..! ભારે કામ!

'ફિર ધર્મ કે નિમિત્ત ઉસકી વંદના કિસલિયે કરેં?...' જુઓ! એવા આત્માઓને ધર્મને કારણે આદર કેમ કરીએ? **'ઐસા જાનના.'** એમ અહીંયા 'કુંદકુંદાચાર્ય' કહે છે. એમ અહીંયાં જાણવું. કહો, સમજાણું?

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- આમાં અર્થ કર્યો છે એણે કર્યો છે ને? એ ક્યાં ઘરનું કર્યું છે? **'दंसणमूलो धम्मो'** આ શબ્દ તો મૂળ પાઠમાં છે. સમ્યગ્દર્શન મૂળ ધર્મ છે. **'च्वइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं'** જિનવરોએ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો. **'तं सोऊण सकण्णे'** એ વાત સાંભળીને હે સકર્ણા! હે કાનવાળા સાંભળેલા! એમ કહે છે. **'दंसणीणो ण वंदिब्बो'** પાઠ છે કે નહિ? એય..! 'દેવીચંદજી'! આહાહા..! દુનિયાને તો એવું લાગે. બધા લાખોપતિ-કરોડોપતિ માનતા હોય અને આ બધા માણસો ૫૦-૫૦ હજાર ભેગા થતા હોય. હવે એ કહે કે આ વાંદે નહિ ફટફટ થાય. એને ધર્મની શ્રદ્ધા નથી માટે વાંદતા નથી. આવા મહા મુનિ ત્યાગી થયા. પણ કોણ મુનિ

હતો? સમ્યગ્દર્શનના હજી ઠેકાણા નથી. સમજાણું કાંઈ? આહાહા..! દેહની ક્રિયા જડ, એના કર્તા થાય. દયા, દાન, વ્રતના પરિણામથી મને ધર્મ થાય, એ કરતા કરતા વ્યવહાર કરતા અમારી નિશ્ચયની શુદ્ધિ થાય, આવું માનનારા સમકિતથી રહિત મિથ્યાદષ્ટિ છે. એનાથી ધર્મ પમાય નહિ તો એનો આદર કરીને શું કરશો? એમ કહે છે. આ તો જવાબદારી આવી, સેઠી! અત્યાર સુધી બધા ગોટા વાળ્યા છે. અહીં જવાબદારી છે.

મુમુક્ષુ :- આહારશુદ્ધ, મનશુદ્ધ વચનશુદ્ધ...

ઉત્તર :- ભાઈ! ત્યાં મુખ્ય અગ્રેસર માણસ હોય તો આહાર-પાણી દેવા પડે. તિષ્ઠ, તિષ્ઠ કર્યું એને માટે અને (બોલે એમ કે) આહારશુદ્ધ, વચનશુદ્ધ.

મુમુક્ષુ :- આહારશુદ્ધ, મનશુદ્ધ, વચનશુદ્ધ.

ઉત્તર :- કાયશુદ્ધ, વચનશુદ્ધ એ જૂઠું બોલે છે. અને એ જૂઠાને અનુમોદે અને જૂઠા અનુમોદન લે. એવી વાત છે, સેઠી જુઓ! આહાહા..! માર્ગ તો એવો છે, બાપુ!

'અબ, યહાઁ ધર્મકા તથા દર્શનકા સ્વરૂપ જાનના ચાહિયે.' હવે પોતે થોડું લખે છે. ધર્મનું અને દર્શનનું. સમ્યગ્દર્શન નહિ અહીંયાં દર્શન સામાન્યની વાત છે. જૈનદર્શન. એનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. **'વહ સ્વરૂપ તો સંક્ષેપમેં ગ્રન્થકાર હી આગે કહેંગે,...'** ગ્રંથકાર પોતે એનું સ્વરૂપ કહેશે. **'તથાપિ કુછ અન્ય ગ્રન્થોં કે અનુસાર યહાં ભી દે રહે હૈં :-'** બીજા ગ્રંથને અનુસારે થોડું અહીં કહીએ છીએ. **''ધર્મ' શબ્દકા અર્થ યહ હૈ કિ – જો આત્મા કો સંસારસે ઉબારકર સુખસ્થાનમેં સ્થાપિત કરે સો ધર્મ હૈ.'** લ્યો. ધર્મ એને કહીએ, કે આત્મા, સંસાર નામ દુઃખની દશા, એનાથી ઉદ્ધાર કરી, ઉદયભાવ, સંસાર દુઃખદશા છે, એનાથી ઉદ્ધાર કરી, અભાવ કરી અને સુખસ્થાનમાં સ્થાપે છે. આનંદસ્વરૂપ ભગવાનઆત્મા એમાં સ્થાપે એને ધર્મ કહીએ. લ્યો, આ ધર્મની વ્યાખ્યા.

''ધર્મ' શબ્દકા અર્થ યહ હૈ કિ -...' એનો અર્થ એવો છે કે, **'જો આત્માકો સંસારસે ઉબારકર...'** એ સિદ્ધ કરે છે કે આત્માને સંસાર છે. આત્માની પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ, મિથ્યાત્વ એ દુઃખરૂપ દશા છે, એ સંસાર છે. આત્માની વર્તમાન દશામાં અનાદિ અજ્ઞાનીને મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષભાવ છે એ એની સંસારદશા છે. એવા મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષમાંથી ઉદ્ધાર કરી અને સ્વરૂપમાં સ્થાપે. અંતર અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ ભગવાનઆત્માનો, એમાં સ્થાપે એને ધર્મ કહીએ. ધ્રુવને લક્ષે એકનો વ્યય કરીને એકનો ઉત્પાદ કરે એને ધર્મ કહીએ. સમજાણું કાંઈ? ભારે વ્યાખ્યા છે આ તો. એ ધર્મની વ્યાખ્યા (થઈ).

'ઔર દર્શન અર્થાત્ દેખના.' દર્શનની વ્યાખ્યા કરે છે. બે વાત કરતા હતા ને? **'યહાઁ ધર્મકા તથા દર્શનકા સ્વરૂપ જાનના ચાહિયે.'** ધર્મની વ્યાખ્યા આ કરી. સંસાર એટલે? આત્માની પર્યાયમાં મિથ્યાત્વ વિપરીત અભિપ્રાય અને રાગ-દ્વેષ (થાય) એ સંસાર. એને ટાળી અને વસ્તુ આનંદસ્વરૂપ ભગવાન એમાં સ્થાપે, એવી દશાને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. કહો, સમજાણું કાંઈ? **'ઔર દર્શન અર્થાત્ દેખના.'** હવે દર્શનની વ્યાખ્યા. **'દર્શન અર્થાત્ દેખના.'**

દેખવાનું નામ દર્શન. **'ઇસપ્રકાર ધર્મકી મૂર્તિ દિખાઈ દે વહ દર્શન હૈ...'** વીતરાગ પ્રતિમા સ્વરૂપ મુનિ, ભાવલિંગી. બાહ્યમાં નગ્ન દશા, અંતરમાં વીતરાગ મુદ્રા. જેને વિકલ્પની વૃત્તિ ઊઠે એનો એ કર્તા નથી. એવો વીતરાગભાવ, એવું જે દર્શન. અભ્યંતર અને બાહ્ય એવું જે દર્શન.

'ઇસપ્રકાર ધર્મ કી મૂર્તિ દિખાઈ દે વહ દર્શન હૈ તથા પ્રસિદ્ધિમેં જિસમેં ધર્મકા ગ્રહણ હો ઐસે મત કો 'દર્શન' કહા હૈ.' બહારમાં જૈનદર્શન, જૈનધર્મ એમ પ્રસિદ્ધતામાં ધર્મનું ગ્રહણ હોય એવા મતને દર્શન કહે છે. **'લોકમેં ધર્મ કી તથા દર્શનકી માન્યતા સામાન્યરૂપસે તો સબકે હૈ,...'** સાધારણ ધર્મ-ધર્મ તો સૌ કરે છે ને? અને દર્શન-અમારો મત સાચો.. અમારો મત સાચો.. અમારો મત સાચો... એમ તો બધા કરે છે. કોઈ એમ કહે કે અમારું દર્શન ખોટું? **'લોકમેં ધર્મકી તથા દર્શનકી માન્યતા સામાન્યરૂપસે તો સબકે હૈ, પરન્તુ સર્વજ્ઞકે બિના...'** અહીંથી વાત છે. **'યથાર્થ સ્વરૂપકા જાનના નહીં હો સકતા;...'** પહેલી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે. જેણે ત્રણકાળ, ત્રણલોક જ્ઞાનમાં જાણ્યા નથી એવા સર્વજ્ઞ સિવાય, આત્મા અને ધર્મની વાતું કરે, એ બધી વાતું એની કલ્પિત અને ખોટી હોય. જે મતમાં સર્વજ્ઞ કોણ છે એનો એણે નિર્ણય કરવો જોઈએ. સમજાણું કાંઈ?

'સર્વજ્ઞકે બિના યથાર્થ સ્વરૂપકા જાનના નહીં હો સકતા; પરન્તુ છદ્મસ્થ પ્રાણી અપની બુદ્ધિસે અનેક સ્વરૂપોંકી કલ્પના કરકે...' જુઓ! એ **'અન્યથા સ્વરૂપ સ્થાપિત કરકે ઉનકી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં.'** જાણ્યું નથી અને કહે આમ હોય, આમ હોય. એ તો અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરે અને કરાવે છે. માટે એ ધર્મ છે નહિ. જુઓ! પહેલા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા કોણ છે એમ સિદ્ધ કરીને એણે જોયેલું કહ્યું તે માર્ગ સાચો છે. સમજાણું કાંઈ?

'સર્વજ્ઞકે બિના યથાર્થ સ્વરૂપકા જાનના નહીં હો સકતા;...' સર્વજ્ઞ વિના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણવામાં આવી શકે નહિ. **'પરન્તુ છદ્મસ્થ પ્રાણી અપની બુદ્ધિસે અનેક સ્વરૂપોંકી કલ્પના કરકે અન્યથા સ્વરૂપ સ્થાપિત કરકે ઉનકી પ્રવૃત્તિ કરતે હૈં. ઔર જિનમત સર્વજ્ઞકી પરમ્પરા સે પ્રવર્તમાન હૈ...'** વીતરાગમાર્ગ તો સર્વજ્ઞની પરંપરાથી પ્રવર્તે છે. સમજાણું કાંઈ? **'સર્વજ્ઞકી પરમ્પરા સે પ્રવર્તમાન હૈ...'** પરમેશ્વરે કહ્યું એ ગણધરે જાણ્યું, અનુભવ્યું, એની પરંપરાએ જે અનાદિનો માર્ગ છે તે દિગંબર સંપ્રદાયમાં ચાલ્યો આવે છે. બીજે એ માર્ગ છે નહિ. **'ઇસલિયે ઇસમેં યથાર્થ સ્વરૂપકા પ્રરૂપણ હૈ.'** સર્વજ્ઞની પરંપરાએ જે માર્ગ આવ્યો, એમાં દેવનું, ગુરુનું, શાસ્ત્રનું, તત્ત્વનું, ધર્મનું, મોક્ષમાર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપનું કથન એમાં છે, બીજે છે નહિ. કહો, સમજાણું કાંઈ?

'વહાં ધર્મકો નિશ્ચય ઔર વ્યવહાર – ઐસે દો પ્રકારસે સાધા હૈ.' ધર્મના બે પ્રકાર : નિશ્ચય અને વ્યવહાર. **'ઉસકી પ્રરૂપણા ચાર પ્રકારસે હૈ—'** સર્વજ્ઞના માર્ગમાં ચાર પ્રકારના ધર્મના નામના કથન છે. ચાર પ્રકારથી કથન છે. **'પ્રથમ વસ્તુસ્વભાવ,...'** ચાર પ્રકારમાં પહેલો

વસ્તુસ્વભાવ ધર્મ. ભગવાનઆત્મા... જે વસ્તુ તેનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્માનો સ્વભાવ વસ્તુ છે એનો સ્વભાવ, જ્ઞાન, દર્શન અને આનંદ. એ જ્ઞાન-દર્શન અને આનંદનું પ્રગટ થવું તે ધર્મ છે. સમજાણું કાંઈ?

'પ્રથમ વસ્તુસ્વભાવ,...' ધર્મ. એક. એ સ્વભાવ તો ભગવાને જોયો, જાણ્યો એવો કહ્યો ત્યાં હોય અજ્ઞાનીમાં કોઈ દિ' હોઈ શકે નહિ. **'ઉત્તમ ક્ષમાદિક દસ પ્રકાર,...'** ધર્મ. બીજો. ધર્મની વ્યાખ્યા બીજી. સમ્યગ્દર્શન સહિત સહનશીલતા, ક્ષમા આદિની વીતરાગતા એ દસ પ્રકારનો ધર્મ. એ બીજા ધર્મની વ્યાખ્યા છે. **'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ...'** ત્રીજી વ્યાખ્યા. ધર્મની ત્રીજી વ્યાખ્યા. જુઓ! આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ પણ ધર્મ. આત્મા આનંદ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ ચૈતન્યપ્રભુ, એની અંતર્મુખ થઈને દર્શન–પ્રતીતિ થવી, અને અંતર્મુખનું જ્ઞાન થવું અને એમાં રમણતા એ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ત્રણેયને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ત્રણેયને ધર્મ કહે છે. આમ તો ચરિતં ખલુ ધમ્મો. અને ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન. અહીં તો ત્રણેય ધર્મ છે. સમ્યગ્દર્શન સ્વભાવ ધર્મ છે ને? સમ્યક્જ્ઞાન એનો ધર્મ છે અને સમ્યક્ચારિત્ર વીતરાગી પર્યાય પણ ધર્મ છે. ત્રણેય ધર્મ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ છે એવી દશા પ્રગટ થઈ છે. કહો, સમજાણું કાંઈ?

'ઔર ચૌથે જીવોં કી રક્ષારૂપ ઐસે ચાર પ્રકાર હૈં.' લ્યો. જીવની રક્ષારૂપ એટલે એમાં જીવ પોતે આવ્યો ને?

મુમુક્ષુ :- ... પોતાની રક્ષા..

ઉત્તર :- પોતે. બીજી કોની રક્ષા છે? એય..! પોતાના જીવની રાગથી રક્ષા કરવી એ ધર્મ. રાગ ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ.

મુમુક્ષુ :- બીજા જીવની રક્ષા...

ઉત્તર :- બીજા જીવનો વિકલ્પ એ વ્યવહાર. નિશ્ચય આ. પોતે જીવમાં છે કે નહિ જીવ? તેની રક્ષા એટલે શું? જેનું સ્વરૂપ જ્ઞાન-આનંદ આદિ છે, એની રક્ષા. રાગની રક્ષા નહિ, વ્યવહારની રક્ષા નહિ. દયા, દાન, વ્રત આદિ વિકલ્પ એ તો હિંસા છે. આહા..હા..!

મુમુક્ષુ :- જીવને રાગસ્વરૂપ માને એ રક્ષા નહિ.

ઉત્તર :- રાગસ્વરૂપ. આત્માને રાગસ્વરૂપ માને તો મિથ્યાત્વ થાય.

મુમુક્ષુ :- રક્ષા નહિ.

ઉત્તર :- રક્ષા પાપની થાય છે.

પોતાનો આત્મા જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ છે તેવી એની ઉત્પત્તિ થવી અને બીજાનો આત્મા પણ જ્ઞાનમય છે એવી જ્ઞાનમય ઉત્પત્તિ થવી એનું નામ જીવની રક્ષા અને ધર્મ છે. આહા..હા..!

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- એક તો ધર્મનો પ્રકાર એ કે વસ્તુનો સ્વભાવ છે તે ધર્મ. એને ને એને દસ

પ્રકાર સમ્યગ્દર્શનસહિત ક્ષમા એ પણ એક ધર્મ, ત્રીજો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, વીતરાગી પર્યાય સ્વભાવમાં ધ્રુવના આશ્રયે પ્રગટ થવી. ધ્રુવ ચૈતન્યબિંબ ભગવાન, નિત્ય સિદ્ધરૂપ વસ્તુ ત્રિકાળ શાશ્વત. એને આશ્રયે થતું સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ધર્મ. અને એને આશ્રયે થતી રાગરહિતની અહિંસા સ્વભાવની ઉત્પત્તિ, એનું નામ ધર્મ. કહો, સમજાણું કાંઈ?

'એસે ચાર પ્રકાર હૈ. વહાં નિશ્ચયસે સિદ્ધ ક્રિયા જાય તબ તો સબમેં એક હી પ્રકાર હૈ,...' જુઓ! ચારેયમાં એક જ પ્રકાર છે. શુદ્ધતા. આહાહા..! નિશ્ચયથી ચાર વસ્તુને સિદ્ધ કરીને **'સબ મેં એક હી પ્રકાર હૈ, ઇસલિયે વસ્તુસ્વભાવકા તાત્પર્ય તો જીવ નામક વસ્તુકી પરમાર્થરૂપ દર્શન-જ્ઞાનપરિણામમયી ચેતના હૈ,..'** જુઓ! જીવ નામનો પદાર્થ એવો ભગવાનઆત્મા, એનો પરમાર્થરૂપ દર્શન-જ્ઞાન એવા પરિણામ, શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના એવા પરિણામ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પરિણામ, એ પહેલો વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. રાગ અને પુણ્ય આદિ કાંઈ વસ્તુનો સ્વભાવ નથી. કહો, સમજાણું કાંઈ?

'નિશ્ચય સે સિદ્ધ ક્રિયા જાય તો સબમેં એક હી પ્રકાર હૈ, ઇસલિયે વસ્તુસ્વભાવકા તાત્પર્ય તો જીવ નામક વસ્તુકી પરમાર્થરૂપ દર્શન-જ્ઞાન-પરિણામમયી ચેતના હૈ,...' ભગવાનઆત્મા દર્શન-જ્ઞાનનો પિંડ છે. એમાં એકાગ્રતા (થવી), એવી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ચેતના એ પરિણામ તે ધર્મ. જ્ઞાનચેતના તે ધર્મ છે. સમજાણું કાંઈ? વસ્તુનો સ્વભાવ પરમાર્થ એમ કીધું ને? જુઓ! **'દર્શન-જ્ઞાન-પરિણામમયી ચેતના હૈ,...'** એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જાણવું, દેખવું એવો જે આત્માનો સ્વભાવ, એને પરિણામમાં પ્રગટ કરવો, જાણવા-દેખવાના પરિણામ, શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને શાંતિ, એ ચેતનાના પરિણામ તે ધર્મ. રાગાદિ તે ચેતનાનું પરિણામ, એ ચેતનાની ક્રિયા આવી, સવારમાં આવ્યું હતું. ચેતનાની ક્રિયા રાગની કે દયા, દાન, પરની દયા, દાનની ક્રિયા એ તો જીવની ક્રિયા જ નથી.

મુમુક્ષુ :- વ્યાપકનું વ્યાપ્ય નહિ?

ઉત્તર :- નહિ. આહાહા..! સમજાણું કાંઈ? આ શ્રુતપંચમીએ 'અષ્ટપાહુડ' શરૂ થાય છે. બધી ચોખવટ થાય છે. કોઈની લાજ રખાય કે કોઈની શરમે બીજું થાય એ આ વસ્તુ નથી. કે દુનિયાના ડરથી ઝાઝા માણસો માને, અને થોડા માને અથવા ન માને એટલે સત્‌ની સંખ્યા ન હોય, માટે સત્‌ બીજું થઈ જાય એમ છે નહિ. આહાહા..! લોકોને બહારની પ્રવૃત્તિના પરિણામ ઉપર આખા ધર્મનું માપ છે. અહીં તો કહે છે, કે વસ્તુનો સ્વભાવ પરમાર્થરૂપ ચેતના એવું જ્ઞાનમાં ચેતાવું શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના પરિણામથી, એવો ચેતના પરિણામ તે ધર્મ છે. એ મોક્ષનો માર્ગ છે.

મુમુક્ષુ :- જ્ઞાન ચેતનાથી...

ઉત્તર :- હા. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે. એમાં ચેતાવું એટલે એકાગ્ર થવું. એ જ્ઞાનની ચેતના. એમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેય એમાં આવી ગયા. અહીં તો હજી પહેલી વ્યાખ્યા કરે છે. વસ્તુ સ્વભાવ એ ધર્મની વ્યાખ્યા. પછી બીજી કરશે. એમાં પણ ચેતનાના પરિણામ જ છે

એમ સિદ્ધ કરશે. આહાહા..! સમજાણું કાંઈ?

વસ્તુ સ્વભાવ તેને તો જીવ ભગવાનઆત્મા, એ વસ્તુનો પરમાર્થ દર્શન-જ્ઞાન, દેખવા-જાણવાનો જેનો સ્વભાવ, એમાં એકાગ્ર થતાં જે ચેતના દર્શન-જ્ઞાન પરિણતિ થાય, તે વસ્તુનો સ્વભાવ અને તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. શરીરની ક્રિયા નહિ, દયા-દાનના વિકલ્પ એ ધર્મ નહિ. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- સહકારી...

ઉત્તર :- સહકારીનો અર્થ હોય તે હોય. સહકારી કારણ અહીં ક્યાં છે? એના ઘરમાં રહ્યું. એકબીજામાં તો અભાવ છે. સહકારી કારણનો તો અભાવ છે.

મુમુક્ષુ :- સાથે હોય છે?

ઉત્તર :- હોય તો બધી આખી દુનિયા હોય. લોકાલોક છે, ત્યાં આવી જાય છે? લોકાલોક છે. કેવળજ્ઞાનમાં જણાય તે લોકાલોક જ્ઞાનમાં આવી ગયા? રાગાદિ બધું છે. હો, એ કાંઈ આત્માનો ધર્મ તો ચેતના અંદર પરિણમવું ચૈતન્ય શુદ્ધથી એ ધર્મ છે. 'શાંતિભાઈ!' આહાહા..!

મુમુક્ષુ :- આવો જૈનનો સ્વભાવ છે.

ઉત્તર :- આવો જૈનનો, વસ્તુનો સ્વભાવ આવો છે, એમ કહે છે. જૈનનું નામ જ ક્યાં લીધું? વસ્તુ જીવ છે, એનો પરમાર્થ સ્વભાવ જ જાણવું, દેખવું એવા ચેતનારૂપે પરિણમવું તે ધર્મ છે. એવું જ એ પરમાર્થ છે. ભગવાને કહ્યું, જાણ્યું અને કહ્યું છે. વસ્તુ જ એવી છે એ. જાણન, દેખન આનંદ પ્રભુ! એની અંતર દૃષ્ટિ કરીને જાણન, દેખન અને આનંદના, ચેતનાના પરિણામ પ્રગટે, એને અહીંયાં વસ્તુનો સ્વભાવ-ધર્મ કહેવામાં આવે છે. કહો, સમજાણું કાંઈ?

'ઔર વહ ચેતના સર્વ વિકારોંસે રહિત...' **'વહ ચેતના સર્વ વિકારોંસે રહિત...'** જુઓ! **'શુદ્ધ-સ્વભાવરૂપ પરિણમિત હો વહી જીવકા ધર્મ હૈ.'** લ્યો! રાગ અને વિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ ચેતના થાય, એ જીવનો સ્વભાવ અને ધર્મ છે. અસ્તિ-નાસ્તિ કહ્યું. લ્યો! **'દર્શન-જ્ઞાન-પરિણામમયી ચેતના હૈ, ઔર વહ ચેતના સર્વ વિકારોંસે રહિત...'** દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ, પૂજા, નામ સ્મરણ વિકલ્પ છે એ તો વિકાર છે. આહાહા..! **'સર્વ વિકારોંસે રહિત શુદ્ધસ્વભાવરૂપ પરિણમિત...'** ભગવાન પવિત્ર શુદ્ધ છે, ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. એનું પરિણમન શુદ્ધ થવું, એ ધર્મ છે. બીજી શૈલી આવે છે ને અહીં તો. 'સમયસાર'ની શૈલી ને... વાત તો એ છે પણ બીજી ઢબે વાત છે. આહાહા..! એય..! 'સુજાનમલજી'!

મુમુક્ષુ :- કડક છે.

ઉત્તર :- કડક. કડક નહિ. જેમ છે તેમ છે. કડક તો અતિરેક કહેવાય. આવો સ્વભાવ... આહા..હા..!

મુમુક્ષુ :- માર્ગ બગડી ગયો એટલે.

ઉત્તર :- એટલે લાગે છે. લોકોને ... એવી રીતે માન્યું છે ને, કે આ જાણે ભગવાનની ભક્તિ કરીએ અને જાત્રા કરીએ, પૂજા કરીએ, આ સામાયિક પોષા-પડિક્કમણા કરીએ એટલે

ધર્મ. એ એના માનેલા છે. એ તો વિકલ્પ છે, ભાઈ! એ તો શુભરાગ છે. એ રાગથી, વિકારથી રહિત શુદ્ધ ચેતનાનું પરિણમવું તે ધર્મ છે. આહાહા..! સમજાણું કાંઈ? વીતરાગધર્મની આ વ્યાખ્યા. ભાઈ! ... એને ગોઠશે નહિ એવું. એણે બીજું ગોઠવેલું છે ને. પછી વારંવાર જ્યારે થાય ત્યારે એમ લાગે કે, ભાઈ! માર્ગ તો આ છે. એય..! ભાઈ! જુઓ! આવું છે આ. બૈરાની વાતું! હળવે-હળવે બેસશે. ન ગોઠે તો અહીંથી ચાલ્યા જશે. ગોઠશે તો વળી ત્યાં વળી થોડું થોડું ગોઠી ગયું. આ માર્ગ તો કાંઈક બીજો લાગે છે. આહા..હા..!

આ દેહને ભૂલી જાવ, કહે છે. આ તો માટી-જડ છે. વિકલ્પ ઉઠે એને ભૂલી જાવ. કારણ કે એ તો વિકાર છે. ભૂલ વિનાનો સ્વભાવ જે ત્રિકાળ આનંદ અને જ્ઞાનમૂર્તિ છે, એનું તે રૂપે પરિણમન થવું, વિકારરહિત સ્વભાવ શુદ્ધતા સહિત. શુદ્ધતા સહિત અને વિકાર રહિત, એમ કહ્યું.

મુમુક્ષુ :- મહારાજ ભૂલી જાવ એમ આપ કહો છો.

ઉત્તર :- ભગવાનને અંદર યાદ કરો. અંદર પરમાત્મા આનંદસ્વરૂપ છે એને સ્મરો. આને ભૂલી જાવ, એમ કહે છે.

મુમુક્ષુ :- એ તો વાતે વાતે... ક્રિયા કાંઈ નહિ.

ઉત્તર :- આ ક્રિયા ન આવી? ભગવાન આનંદમૂર્તિ તેને યાદ કરો. જેનું વિસ્મરણ ચાલે છે તેનું સ્મરણ કરો, અને જેનું સ્મરણ ચાલે છે તેનું વિસ્મરણ કરો. પંડિતજી! આહા..હા..!

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- માંગલિકમાં ઘણી ઠેકાણે કહ્યું છે. સવારે માંગલિક આવે છે ને.

અનાદિ ભગવાનઆત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ આનંદ છે તેનું તેને વિસ્મરણ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને મિથ્યા અભિપ્રાય તેનું એને યાદગીરી અને સ્મરણ છે. એ વિસ્મરણ છે ભગવાનઆત્માનું એને સ્મરણમાં લાવવું. સ્મરણ ક્યારે થાય? એને પકડી, અવાય કરી નિર્ણય કરી અને ધારણા કરી હોય તો સ્મરણ થાય. જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ ચિદાનંદ પ્રભુ! ચૈતન્યના સ્વભાવથી એકલો ભરેલો, એનો અવગ્રહ કરી, નિર્ણય કરીને અંદર ધાર્યુ હોય કે આવું સ્વરૂપ છે, એનું સ્મરણ કરવું અને અનાદિનું વિકારનું સ્મરણ છે તેને વિસ્મરણ કરવું. કહો, સમજાય છે કાંઈ?

જુઓ! '**જીવ નામક વસ્તુકી પરમાર્થરૂપ દર્શન-જ્ઞાન-પરિણામમયી ચેતના હૈ,...**' એ શુદ્ધ કીધું. એ શુદ્ધનું પરિણમન (છે). રાગ છે એ તો વિકાર છે. એ શુદ્ધનું પરિણમન નથી. આહાહા..! પંચમહાવ્રતના પરિણામ, પરની દયાનો ભાવ એ બધો વિકાર છે. એ વિકાર રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યનું પરિણમન, વિકાર રહિત (પરિણમન થાય) એને શુદ્ધચેતના ધર્મ, વસ્તુનો સ્વભાવ કહે છે. આહાહા..! બહુ આકરું કામ. લોકોમાં એટલું બધું બહારનું આમ હો..હો.. હો..હા.. હો..હા.. (થઈ ગઈ છે કે) આ વાત બેસવી કઠણ પડે. આ તો એકાંત છે. પણ કોઈ સાધન-ફાધન ખરું? વિકાર સાધન અને નિર્વિકાર સાધ્ય? એમ હોઈ શકે નહિ. અહીં તો વિકારરહિત જ કહેવું છે ત્યાં વળી વિકાર સાધન ક્યાંથી આવ્યું? એમ કહે છે.

વસ્તુ ચૈતન્યનો સ્વભાવ ભગવાન, ત્રિકાળ, સર્વ કાળે શાશ્વત શુદ્ધ. આપણે ત્રણ બોલ આવ્યા હતા ને? અંતઃ, ચિર, વિશદ, લસત.. ચાર બોલ હતા. અંતઃ. અહીં વળવું છે ને! એમ કહે છે. અહીં આમ વળવું છે ને? આમ વળવું છે તો એ વળેલો અસંખ્યપ્રદેશી અંદર એકરૂપ છે. અને પછી.. સમજાણું? ચિર સર્વકાળે એમ જ છે એ. શાશ્વત. સર્વ કાળે જ્ઞાન આનંદમય વસ્તુ એમ ને એમ છે. પછી વિશદ-સર્વ કાળ શુદ્ધ છે. ભાવ. એ ભાવ આવ્યો. સર્વ કાળ શુદ્ધ છે. લસત. સર્વકાળે પૃથક્ છે. ભારે અર્થ કાઢ્યો છે.

મુમુક્ષુ :- સર્વકાળ અને લસત્-

ઉત્તર :- .. ચારેયમાં સર્વ છે. સમજાણું કાંઈ? એ એનો સ્વભાવ જ એવો છે, કહે છે. ત્રણેય કાળ અંતઃ અસંખ્યપ્રદેશનું એકરૂપ, એમાં એવી ને એવી સ્થિતિ રહે એવી વસ્તુ શાશ્વત છે. કાળ રહી ગયો અંદર ત્રિકાળી. અને એનો શુદ્ધત્વ ભાવ એ એનો ભાવ છે. અને તેનું પ્રત્યક્ષ થવું, એ પ્રત્યક્ષ ત્રિકાળ પ્રત્યક્ષ થાય એવો એનો પ્રત્યક્ષ ગુણ છે, એવો એનો સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવનું એ રીતે ચૈતન્યનું શુદ્ધરૂપે પરિણમન થવું, દ્રવ્યના આશ્રયે શુદ્ધનું પરિણમન થવું, પરના આશ્રયે વિકાર રહિત પરિણમન થવું, એને ચેતનારૂપ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આમાં કોઈ શંકાને સ્થાન જ નથી. કેમ હશે અને કેમ હશે? (એમ નથી). આહા..હા..! 'દેવીચંદજી'!

મુમુક્ષુ :- સાધન ન હોય.

ઉત્તર :- સાધન-ફાધન. એ પોતે સાધન છે. એ તો સવારે વાત ચાલે છે. આહાહા..! કર્તાથી સાધન–કરણ–ભિન્ન હોઈ શકે નહિ. એ તો સવારમાં આવે છે. હજી આવશે એમાં. આહાહા..! કરનારો ભગવાનઆત્મા, એના સ્વભાવનું સાધન પણ પોતે જ છે. એને પરની તો અપેક્ષા છે જ ક્યાં? સ્વતંત્રપણે કરે તેનું સાધન, સ્વતંત્રપણે સાધે તે સાધુ. પરની અપેક્ષા રહે એમાં સ્વતંત્ર ક્યાં રહ્યું? આહા..હા..!

મુમુક્ષુ :- સાધે કોણ?

ઉત્તર :- એ અનેકાંત છે. સ્વ સાધનથી થાય અને પર સાધનથી ન થાય. કહ્યું હોય ક્યાંક તો એ વ્યવહારથી કથન છે. માટે પરથી ન થાય એમ અનેકાંત છે. લ્યો. હજી એક વાત લીધી. બીજી લેશે. (શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)